Horváth Ágnes

Jakovits József – a betűfestő

I.

2002. szeptember 12–október 3. között a Budapesti Zsidó Múzeumban válogatást láthattunk Jakovits József New Yorkban festett, héber betűs képeiből. A képek azonban ma, 2002-ben a zsidó és nem zsidó közönségnek *föltűnően* némák és süketek. Ám ez a némaság nem a cézanne-i csendéletek beszédes-életes csendje. És nem azért némák, mert nem mondanak semmit, mintha semmitmondóak volnának, hanem mert *nem szólalnak meg*, mert nem *tudnak* megszólalni. Azt hiszik a képek, nincs kihez szólniok. A jobbára érthetetlen betűk a zsidó közönségnek szívmelengetően idegenek, a nem zsidó nézők szemét pedig pusztán egzotikumuk vonzhatja. A képek ugyanis a zsidó misztikus hagyományból táplálkoznak, visszhangtalanságuk azt erősíti meg, amit a zsidó misztika kutatója, a filológus és filozófus Gershom Scholem így fejez ki: elnémult a hagyomány hangja.[1] Kivételek azonban vannak. Sőt, némelyekben nemcsak visszhangot kelt a hagyomány, hanem teremtő folytatására is buzdítja őket. Jakovits József ilyen kivétel héber betűs képeivel. Miután már alkotójuk szembesült az „Akar-e lenni a magyar zsidóság vagy nem akar"[2] perzselő kérdésével, azt mutatja föl, hogy *akarja*, hogy legyen. Ez a „legyen" jelenik meg előttünk teljes színpompájában.

A részben kényszerűségből (tér- és pénzhiány), részben egy fatális véletlen[3] parancsoló erejének hatására hihetetlenül gyorsan festővé lett szobrászt láthatóan *nem esztétikai* szempontok vezérelték, amikor a héber betűkre esett a választása. Jakovits nem *használja* a betűket, a betűk nála nem ornamentális elemek vagy illusztrációs eszközök; gondolat, elgondolás, *láto-*

Angyal, 1958–60

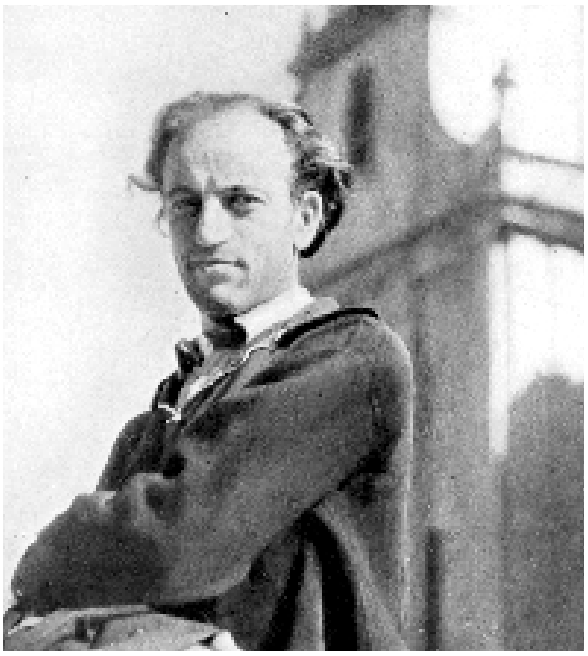

Vajda Lajos (1908–1941)

más sejlik át e képeken. A művész számos megnyilvánulásából kiderül, hogy a képek *találkozásból*, nevezetesen a *kabbalával*, azon belül is a *Széfer Jecirával*, a Teremtés könyvét kiegészítő, arra válaszoló Formálás vagy /Meg/Alkotás Könyvével való találkozásból születtek.[4] A Tóra Isten utánzására, a *Széfer Jecira* a Teremtés ismétlésére, talán inkább folytatására ihlette Jakovitsot. Az e találkozásból született művekbe akkor nyerünk beavatást, a képek akkor *szólalnak meg*, ha magunk is elébe megyünk egy ilyen találkozásnak, ha megértjük azt a hagyományt, amely*ből* és amely*ben* a találkozás született.

A *kabbalista hagyomány*, a belőle született *képek* és a Magyarországon készült *szobrok* alapján megpróbáljuk visszakeresni, valójában mi munkált Jakovitsban. Hátha akkor megszólalnak a képek, és nem lesz belőlük titkosírás vagy rejtvény, amelyet meg kell fejteni, hanem eleven szimbólumként „képszerű formában egy egész világot vagy hagyományt közvetítenek".[5] Ha pedig a nézőben a hagyománynak csak az *emlékét* idézik föl, akkor ez a „szimbólum entropizálódásának" a jele – márpedig a kiállítás viszonylagos visszhangtalansága és a többnyire kongó kiállítótermek erről tanúskodnak. Tábor Béla „a szimbólum entropizálódásáról" azt mondja, hogy „egy meghatározott szellemi forma értékvesztése egy meghatározott közösség körében"[6].

Az a kérdés tehát, hogy Jakovits közösséget tápláló és közösség által táplált szimbólumot villant-e föl – hiszen a kölcsönös táplálástól közösség és szimbólum egyaránt növekszik –, vagy *csak* titkosírásszerű, zárt jelrendszert hoz létre, holott ennek épp az ellenkezőjét akarta! Ő így fogalmaz: „Ehhez persze az kell, hogy szimbólumaim *kollektív érvényességűek* legyenek, kerülnöm kell a túlságosan individuális motívumot mint inspirációs forrást."[7] Azt a meglehetősen rosszhiszemű, harmadik lehetőséget, amivel New Yorkban vádolták, miszerint játszott volna a szent betűkkel, éppen Jakovits nyilatkozatai és a megszületett képek alapján bízvást kizárhatjuk, már ha a játékot kijátszásként vagy játszadozásként, tehát gúnyként értjük, nem pedig szellemi tevékenységként, vagyis a tükrözés egy formájaként![8] A válasszal egyben a képeket is értékeljük, s azt is megtudjuk, mennyiben sikerült Jakovitsnak feloldania a benne munkáló feszültségeket. Mert az aszkézis feszültséget szül. Márpedig aszkézisként kell értékelnünk, hogy az érzékiséggel-erotikával teli szobrok faragójából, Jakovitsból szombat-festő lett; mint ahogy már azt is, hogy olyan közösséget hagyott itt, amely szellemével táplálta, s amelyet művészetével ő is táplált; vagy hogy a zsúfolt New Yorkban olyan *magányra lelt*, amelyből csak kínok között lehet kikászálódni. Nem asz-

Bálint Endre (1914–1986)

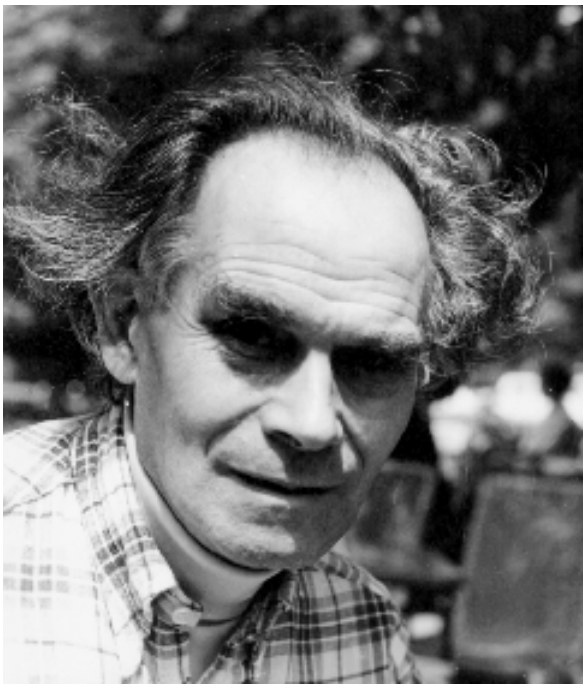

Tábor Béla (1907–1992)

Mándy Stefánia (1918–2001)

kézis, épp ellenkezőleg, a teremtő források újbóli feltörésének köszönheti, hogy a betűk „hátán" sikerült fölkapaszkodnia, vagyis a holt betűt élővé, hangzó, eleven szóvá sikerült tennie: a szó szoros értelmében vett „blickfangos" = a csupa-jelen világába tartozó *pillantást* és a múltat és jövőt magában foglaló *pillanatot* egyaránt megragadó szóvá. Az örökös „visszatalálni akarás" teszi, hogy mindig megpróbálta kikerülni a héber betűk *csak pillantást* megragadó – még zsidó közegben is meglévő! – egzotikuma nyújtotta csapdát, vagyis a rövid utat, és „megvárni a gyereket és pont azt festeni, amire pont szükség (belső szükség) van!"[9] Vagyis felkutatni a holt

Vajda Júlia (1913–1982) és Bálint Iri (1915–1995)

betű teremtő erejét és elevenségét. Ahogyan szobrászként a letűnt ősi kultúrák formavilágát aktualizálta, úgy igyekszik kiásni és megeleveníteni az *élő* zsidó hagyomány *holt* rétegeit. És evvel magvalósítani saját célkitűzését: „A Tóra több, mint illusztrációs lehetőség. Mondjuk ben Shan, vagy Chagall számára: ők illusztrálnak. Én szeretnék valamit letenni, ami közelebb van a Tórához. Újra átélni a Teremtést, minden pillanatban és kifejleszteni egy szimbólumrendszert, *amit majd mások is folytatni tudnak*."[10] (Figyeljünk a *kabbala* szó legközvetlenebb jelentésére: hagyomány, folytatás, vagyis tanítás-tanulás folytonossága.) Jakovitsot különös életútja elvezeti a zsidó betűkhöz, de elvezeti ahhoz a felismeréshez is, hogy a héber betűkből és szavakból „kollektív szimbólumok" lehetnek. Azt akarta, hogy képeiről is elmondható legyen, amit Mándy Stefánia a szobrokról ír: „… nem múzeumi tárgyak és nem szolgálják az öntörvényű individuum portréigényeit"[11].

Mit szolgálnak hát Jakovits szobrai, majd képei – amennyiben elfogadjuk Mezei Ottó azon kijelentését, hogy „a szobrász és a festő Jakovits nem kettő, hanem egyetlenegy",[12] s amiben, ismerve őt magát, megnyilatkozásait és oeuvre-jét, semmi okunk kételkedni. *Közösséget szolgálnak és zsidóságot, s a kettő azonosságát. Jakovits a zsidóságban lelt rá újra az általa mindig*

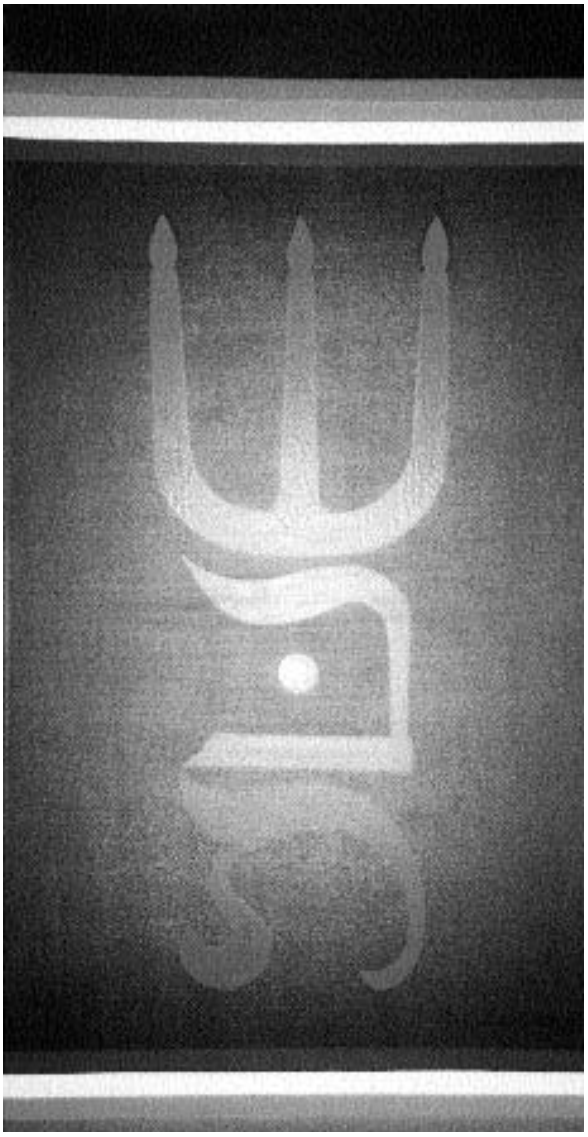

Szombat-gyertyák

vágyott közösségre, a zsidó betűkben pedig a folyamatosan keresett kollektív szimbólumra.

Jakovits József teremtőkedvét, azaz saját művészetét mindig primer religiózus közösségekből eredeztette. Szobrai ősi kultúrák *képi* formavilágából táplálkoznak, a szobrok elsőként totemeket, idolokat, varázsszobrokat idéznek, *mágikus*, azaz direkt teremtő- és nemzőerőtől duzzadnak. „Még a polcokon sorakozó kisplasztikája is *arra vár, hogy megszülessen*. Első értelmük ezeknek a szobroknak, hogy *nőni akarnak*, tájban, fényben *valódi helyükre nőni*. Mintha valamennyi alkotás a teljes valóság leszakadt darabja volna. Primer világából kiragadva, árván és sután ragyogja maga köré a szomjazott tereket."[13] Míg tehát az itthoni *szobrok* a *mágikus képvilág* hatása alatt születtek, az Amerikában festett *képek* a *szóközpontú zsidó* hagyományból, a Tórából, a Kabbalából, ezen belül elsősorban a *Széfer Jecirából* merítenek.

Már magyarországi életútja is predesztinálta a zsidó vallással való találkozásra. Csakhogy a zsidó vallásban minden *képző* művészet a tízparancsolat képtilalmába ütközik. Tudjuk azt is, hogy miért tilos a képfaragás: „Ott szolgáltok majd isteneket, ember kezeinek művét: *fát és követ*, melyek nem látnak, nem hallanak." (Deut. 4.28.) Az élő szóra vak és süket szobrok: bálványok. A *par excellence* „képfaragót", a szobrászt éppen a képtilalom *par excellence* vallása ragadja meg. Jakovits a tilalmat egyszerre tartja tiszteletben és hagyja figyelmen kívül: a tilalom a Teremtő ábrázolására vonatkozik, a teremtő aktuséra nem. A Teremtő *helyén* Jakovits képein a teremtés alkotójának a neve, a Név áll. Mint a zsidó vallásban és hagyományban. A kép*faragóból betű*festő lesz: a teremtett dolgokat, de a Teremtőt is jelölő *betűk* már nem esnek a képalkotás tilalma alá. A *Tűzkerék* c. kép a Teremtés hevét és forgatagát idézi meg: a kék kerékben sárgán lángoló hat *sin* (ש) hatszögként (!) öleli körül a vörösen izzó *mem*-et (מ). A *sin* az eget (= a tüzet), a *mem* a földet (= a vizet; az alkimisták szerint a hatszögű Dávid-csillag két háromszögének egybefonódása a tüzes (ש) vizet /מ = *mem* = majim/, az *és-majim*-ot = *sammajim* /ég/) jelenti, egybeolvasva a betűket pedig (*sém*) a Kinyilatkoztatás Alanyát, a névként kimondható és megformálható-leírható Nevet. Amit eddig a szobrok érzéki formái közvetítettek a nemzés és születés szimbólumai révén, azt most Teremtésként és Kinyilatkoztatásként a zsidó betűk sűrítik magukba. A szobrok sűrű erotikája keres magának helyet abban a nyelvi közegben, amit a képek közvetítenek.

II.

Ezt a keresést követhetjük részben nyomon Jakovits Amerikából Tábor Bélának Budapestre írott leveleiben. A leveleket mind budapesti beszélgetéseik megannyi lecsapódásának kell tekintenünk. „A teremtéssel Isten kilép önmagába zárt létezéséből. A teremtés a »szellem« *igésített* formája. »Kezdetben« Isten megteremti a szellemet; a teremtésgondolat paradoxonjai mind ebben gyökereznek. Vagy: „…a zsidó vallás (illetve a judaizmus) centrumában a szó és

ennek jelentősége áll."[14] A Tábor Bélától hallottakat Amerikában így asszimilálja Jakovits: „Az ember szimbólumteremtő vágya, a zsidó *verbalitás* sodort jelenlegi próbálkozásaimba! Tényleg nagyon kellene segítség ebben, de nincsen! És én kérem szépen, nem zárkózom el semmi és senki elől, csak itt ez van! A magasint[15] kb. 500 000 ember látta! Talán 4-5 érdeklődő volt itt, ebből kettő gurut keresett és csodát! A többi 20 egyszerű businesst látott, amit kampányszerűen akartak megoldani! Én egyszerűen ragaszkodtam a biztos kevéshez, nemvagyok hős! Nem könnyű valamit letennem, mert nincsen zsidó tradícióm, csak zsidó érzékenységem! nagyon az elején vagyok látszólag, de úgy akarom letenni, hogy folytatható legyen!… A szombatok igazi vágya az, ami végigvonul a képeimen! „Kezdet", „Teremtés", „Szombat"! *Túlsók*! *Debát próbálok elkalandozni is*, valami erő mindig visszaránt az eredethez!"[16]

A levélrészlet majd´ minden mondatánál el kell időznünk, mert együtt magukban foglalják Jakovits *képfaragóból betűfestővé* válásának minden kérdéses pontját.

• Jakovits nem „kényszerűségből" lett betűfestő: magával ragadta, szinte szó szerint megfogta a „zsidó verbalitás", az, hogy a szó világot és képet teremt. Ezt a zsoltárénekes így mondja: *„JHVH szavára* lettek *az egek"*.[17] Jakovits, mint minden művész, a Teremtő rokonának érzi magát, nekilát tehát a betűnevek által megjelenített dolog, fogalom stb. – Jakovits szóhasználatában – a *képnevek* megfestésének. Ettől kezdve a *világképző szó képzi művészetét*.

• *Segítségre szorul*, mert 1965-ös kényszerű, mégis vállalt kivándorlásával erőszakosan kiszakította magát kétpólusú, művészi-szellemi közösségéből, amire 1945-ben otthonaként lelt és ismert rá. A két, emblematikussá vált otthon a *Rottenbiller utca* és a *Haris köz*. A Rottenbiller utca egyszerre volt család és művészi központ. Itt élt és dolgozott ő maga, felesége, Vajda Júlia és Bálint Endre. Ez a műhely vállalta a Vajda-hagyomány folytatását, de idejárt a fél-, egész vagy nem hivatalos művészek színe-java, itt lehetett már a 60-as években Kurtág-zenét hallgatni. A Haris közben lakott Tábor Béla és Mándy Stefánia, idejár beszélgetni másokkal együtt az egész Rottenbiller utca, Jakovits külön, Vajda Júlia és testvére, Bálint Iri pedig együtt. A Rottenbillerben és itt zajlottak a beszélgetések a Haris köz *auráját* jelentő emberekkel: Szabó Lajossal, Hamvas Bélával, egy idő-

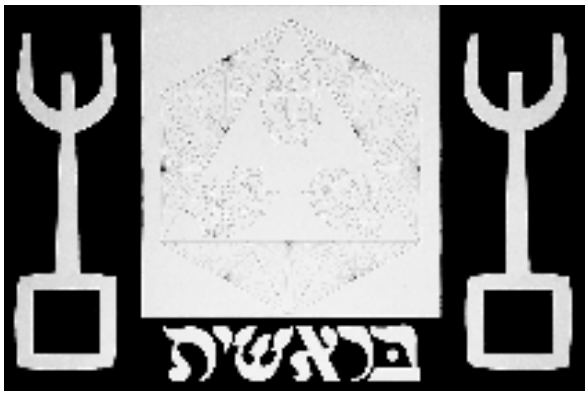

Oltár

ben még Fülep Lajossal is stb.[18] Ennek a közösségnek a hiányát Jakovits még tíz évvel a kivándorlása után is elevenen érzi: „Mert közel kéne lennie, a Haris köz van a legmesszebb."[19]

• Amerikában *csalóka* élményben volt része. „Zsidó érzékenysége" könnyen, mondhatnánk *túl könnyen* lelt rá a hagyományos zsidó közösségre. A *National Jewish Monthly* félmilliós olvasótábora boldogan vette hírül, hogy új zsidó művész bukkant föl a láthatáron.[20] Jakovitsnak könnyen támadhatott az a benyomása, hogy itt hamar megértik. A zsidó közösség itthon elképzelhetetlen, soha nem látott méreteivel délibábként csalogatta. A zsidóságot *szellemi közösségként* értékelő és élő Tábor Béla és a vele folytatott beszélgetések *emléke* szembesül Jakovitsban az amerikai zsidó közösség *masszívumával*. Tábor Béla *A zsidóság két útja* című könyve, amely az Ó- és Újszövetséggel együtt Jakovitsot elkíséri messzi útjára, ott új megvilágításba kerül. A zsidó közösség meglétének kényelmes evidenciája egy új, *egy másképp legyen*-re sarkallja.

• „A szombatok igazi vágya" a teremtés és a teremtésben való nyughatatlan megnyugvás. Az ünnep termi ugyan a képeket, de „Túlsók"! Túl sok a jóból, és túl kevés a jóból! A készen kapott, ortodox közösség túlközelsége ütközik a meglelt és sajátjának vallott szellemi közösségtől való túl nagy távolsággal. Másrészt Jakovitsban összecsapott *az erotikus, nyers nemzőerőtől* duzzadó szobrok faragója a teremtésre emlékező, *csak-szombati* képek festőjével. Mindkét problémával tisztában lehetett Mándy Stefánia, amikor a már idézett tanulmányát így kezdi: „Minden kép belső világot sugároz. A szobornak nemcsak belvilága van, mint a két dimenzióban élő képnek. A szobor a maga három di-

menzión áttörő fényeivel külvilágot is sugároz maga köré. Teret kíván és teret szül. Atmoszférát sűrít magába és atmoszférát teremt."[21] A Teremtésben, amit Jakovits meg akar festeni, nincs *közvetlenül*, érzékien-kézzel foghatóan, vagyis *szobrászmód* jelen a szülés-születés csúnyán szép kínja. Ez a *hiány* hagyja meg olykor kétdimenziósnak a héber betűs képeket. A lángoló betűk hamar elemésztik a nehézkedéstől súlyos fát és követ. Erre a „nehézségre" gondolhatott Jakovits, amikor ezt mondja: „Kabbalával való házasságom nagyon *meghatározta irányomat, és én is megkötöttem a lehetőségeimet*".[22] A közegellenállást kellett növelnie ahhoz, hogy feltáruljanak előtte az újabb és újabb dimenziók, amelyeken keresztültörve magát rálelhet azokra a szimbólumokra, amelyek Jakovits-emblémává sűrűsödhetnek. *Ekkor* megtörténhet a csoda. A Teremtés képet szül!

• És ne feledjük Amerikát. Amerika a modernitás. Modernitás mint *a hagyomány súlyvesztése*, és modernitás mint *kor-szerűség*. Tábor Béla evvel kapcsolatban azt mondja, hogy a hagyomány folytonosságát biztosító és *a szimbólum-őrző* kelet-európai zsidó centrum megszűnt. Ezt a zsidó történelem szempontjából korszakváltónak tekinti. A „helyén" támadt két új (izraeli és amerikai) zsidó centrumról pedig elmondható, hogy „a gálut történetében első ízben olyan korszak köszöntött be, amelyben a zsidóság környezetével egyenlő feltételek mellett alakíthatja sorsát és vehet részt az egyetemes történelem munkamegosztásában."[23]

Ami a korszerűséget illeti: *„Használom a három teremtésbetű színeit: kék, piros, zöld-barna és mint isteni beavatkozást: a sárgát. Ragaszkodom a Plakátszerűséghez (Blickfang)."*[24] Az árnyalatlan színek nemcsak a *Széfer Jecira*-beli, sokdimenziós jelentést hordozzák – mint a *Sivatag* c. kép kevés eszközzel, mégis gazdagon tagolt terében –, hanem plakátszerűvé is teszik a képet. A *Jewish Monthly* Jakovitsot „egy *hippi művész* és egy *kabbalista szent*" keresztelődésének nevezi, művészetét „a *héber kalligráfia* és az *amerikai pop* keverékének" tartja.[25] Művészetében talán a pop az egyetlen, nem *belülről kihordott* elem. („Hiszek a kifejezés mély vallásosságában, a belülről kifelé mozgó teremtésben.")[26] A pop art populáris, legjobb alkotásai a beavatás hiányának a felkiáltójelei! – márpedig Jakovits szobrai és képei egyaránt beavatást igényelnek. Ám Jakovits nem csukja be a szemét, pontosan tudja, hogy amivel szembe kell néznie, az a mindent eluraló *minimal art*: „A mesterek … a szükséges szimbólumrendszerrel kibontották az akkor *létező* valóságot. Az én jelenlegi harcom élesebb és úgy érzem, nagyobb a felelősségem (hogy el ne sodorjon a jelenleg uralkodó minimal art) kifejezni a létezést, az utat és a célt!"[27] Tegyük hozzá, a valamennyiünket fenyegető minimal *life* hat fenyegetőleg. A hihetetlenül egynemű színtömeg Jakovits képein falat képez. Az ötvenes években készült szobrai mágikusak,[28] a plakátszerű képek is azok. Kettős funkciót töltenek be: védenek *és* kijelentenek, elzárnak *és* megnyilvánulnak. Nehezen megközelíthetőek, távolságot teremtenek – gondoljunk csak a talmudi *szejag*ra (a nem zsidó világtól elválasztó kerítésre) vagy a csipkebokorra. Az embléma plakát *is*. Embléma, (harci) jelvény, heraldika vagy címer, zászló: mind egy zárt világ jelrendszere. Jakovits odáig megy, hogy az 1967-es háború idején azt tervezi, izraeli gépek hirdetik majd szárnyaikon a *„Győzedelmes alefet"*!

III.

Jaki – polgári nevén Jakovits József – 1909-ben született Budapesten. Klasszikusan nehéz gyerekkora volt éhezéssel, árvaházzal, mostohaapával. „Az árvaházban, ahová kerültem, sokat éheztünk, de kitaláltam, hogyha egy hosszú bot végére drótot erősítek, akkor tudunk a pinceablakon keresztül krumplit halászni. Sohasem kaptak el minket, de emlékszem, elvittek minket gyakran gyónni, ahol a pap sokáig beszélt a bűnről, miközben ott térdepeltem a sötétben. Nem vallottam. Azután, amikor az oltár előtt nem mondtam el a penitenciát, először ke-

Jod-vav-hé

rültem szembe az Úristennel, akit provokáltam…"[29] Tízéves, amikor Antal Sándor festő tanárnál egy tanítóképző gyakorlati iskolájában természet után rajzol. Tizenhét éves korában kezd el mintázni. Bár 1925-től a háborúig (1943–44-ig?) idomszerészként a Ganz-MÁVAG-nál dolgozik, mégsem „igazi melós". Valamikor a 30-as évek derekán Jaki, „Obmanként" Nádas Józseffel és feleségével, Folkman Gyöngyivel ún. művészisko la létrehozásán gondolkodik.[30] 1940 táján a Bonctani Intézetben fölkeresi Koren István szobrászművészt, akitől anatómiát tanul. A háború közeledtével Moravcsik professzor könyvéből évekig tanulmányozza, milyen is egy bolond. Úgy látszik, sikerrel, mert elkerüli a hadiüzemet. Az 1945-ös év Jakovitsnak igazi felszabadulást jelent, és nemcsak a háború nyomása alól. Ekkor következik be a „sorsfordító" találkozás a Vajda-körrel és ezen keresztül Tábor Bélával. 1945-ben a rózsadombi „galambdúcban" (ma művésztelepnek mondanánk) megismerkedik majdani feleségével, Vajda Júliával (Vajda Lajos özvegyével) s avval a modern művészettel, amelyet mindig is keresett. „Az 1945-ös sorsfordulót követő mozgalmas évek a művészi önmagamra találás időszaka. Vajda Júliával, a modern művészekkel, a modern művészettel és Vajdával való találkozásom megadta számomra a hiányzó iskolát. Elvesztettem az anyagi világban való hitemet, és elindultam azon az úton, amelyen ma is járok" – vallja Jakovits. Nemcsak családja lesz, de társakra, Tábor Bélában pedig mesterére-barátjára talál. „Itt aztán ingyenórákat vehettem a művészi elittől.… Julika kiválasztott, megfogott a hajamnál fogva és kiemelt. Ez a találkozás átformálta az életemet, egyszerűen egy nagy bukfencet csináltam. … Vajda Lajos művészetén kívül … nagyon sok emberrel megismerkedhettem. Így például Anna Margittal, Szántó Piroskával, Lossonczy Tamással, Marosán Gyulával. …Persze nagy beszélgetések voltak, rendszeresen feljárt oda Tábor Béla, Hamvas Béla, Kemény Katalin, Bán Béla és még több más művész."[31] Hihetetlen gyorsasággal születnek a szobrok (*Szerzetes*, *Kettős fóka*, *Kút*, *Fiahordó*, *Hitler*, *Főpap* stb.), ezek 48-ig kiállításokon is szerepelnek. A méltatás sem marad el, Bálint Endre, a művész- és sorstárs már 1947-ben tollat ragad, hogy megpróbálja pár szóban érzékeltetni a Jakovits-szobrok újdonságát.[32] A fordulat éve Jaki számára is végzetesnek bizonyul: a rózsadombi lakásból kipenderítik őket, a kiállítások megszűnnek. Az Ady Endre utcai „villát, miután mi rendbehoztuk, megkapta Csébi Lajos vezérőrnagy, aki áttelepített bennünket a Rottenbillerbe, ahol csak a poloskáknak volt elég helyük.… Öt felnőtt és három gyerek."[33] A fullasztó politikai légkörben és a zsúfolt társbérletben nemcsak a művész, de a szobrok sem kapnak levegőt. A „belülről kifelé mozgó teremtésnek" és növekedésnek fájdalmas módon megálljt parancsol a diktatúra. Jakovits „dühében és elkeseredésében számos művét összetöri. Az egyik legszebb szobrát, a kb. 1 méter magas *Növekedőt* (!) egyszerűen ledobta az emeletről".[34] 1965-ben New Yorkba emigrál. Itt szemtől szembe találkozik a héber betűkkel és a zsidó kabbalával. Ebből a találkozásból születnek héber betűs, később héber szavas és zsidó szimbolikával teli festményei, olykor hasonló motívumokból felépített szobrai. 1980-ban még Amerikában él, amikor sor kerül élete első (!) önálló kiállítására Hatvanban, a Hatvany Lajos Múzeumban. 1983-ban a Magyar Nemzeti Galéria szobraiból gyűjteményes kiállítást rendez, erre az alkalomra Jakovits hazalátogat, 1987-ben pedig végleg hazaköltözik („Huszonkét évet Amerikában éltem, a következő húsz évben itthon akarok élni."), itt is él 1994-ben bekövetkezett haláláig. 1990-ben Kiváló Művész kitüntetést kap. 1996-ban az Ernst Múzeum műveiből emlékkiállítást rendez. A Budapesti Zsidó Múzeumban pedig Nádas József fia, Nádas Artúr és Gáspár Zsuzsa odaadó munkájának köszönhetően mintegy nyolcvan, héber betűs képét láthattuk.

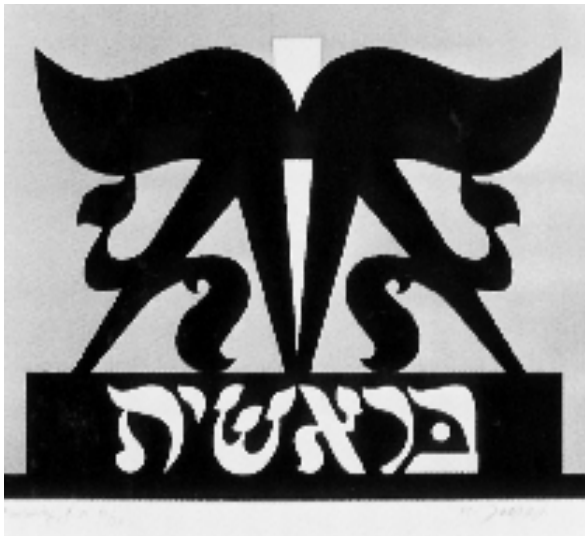

Kezdetben

IV.

Jakovits első nagy találkozása a Szabó Lajos–Vajda-körrel nem kizárólag „a modern művészeket és a modern művészetet" jelentette, hanem valami mást is, többet is: Vajda és Bálint képein láthatott először héber betűket, és ugyanekkor, a rózsadombi villában ismerkedik meg avval a Tábor Bélával, akinek a zsidóság, így saját zsidó *volta* – a kifejezés dacára – nemcsak múlt időt, nem volt-ot, származást jelent, hanem örök *jelent*. Jakovits megjavítja Tábor Béla lyukas cipőjét és kérdezi.[35] És bár issza a szavait, a cipőfoltozás cipőfoltozás marad, s bár a kérdések újabb és újabb kérdéseket szülnek, művészet még nem születik belőlük. Legalábbis egyelőre nem. Nem meríthetett a zsidó festészetből: Chagall illusztratív képei – mint láttuk – inkább taszítják, körülötte a zsidó művészek pedig nem kifejezetten zsidó művészetet csinálnak, a bartóki–vajdai hagyomány nem ezt parancsolja nekik. De terhesnek nyilván terhes már a kérdéskörrel, amikor az új hazában felcsapnak benne a betűk lángjai.

„A nagy kaland azzal kezdődött, amikor rájöttem, hogy az alef, a legszebb és legteljesebb betű Isten nevéhez hasonlóan kiejthetetlen. Aztán arra is rájöttem, hogy két alefből össze tudok állítani egy bikafejet szarvval. …Ezt az ősi kincset kerestem egész életemben: a nyelvet, amely megőrizte az isteni kinyilatkoztatást, s amelyben mágikus kapcsolat van a betűk és a betűk által jelzett dolgok között. A Tóra a kinyilatkoztatást a szó világgá válásaként írja le. Ezt a csodát úgy próbálom megérteni, hogy megfestem a szavakat… Azt hiszem, azért jöttem Amerikába, hogy erre rátaláljak. Csodálatos érzés, hogy mindent újra tudok kezdeni, az új hely, az új ország, s ami a legfőbb: a héber betűk felfedezése ad hozzá inspirációt. Én itt újjászülettem."[36] És nem csak a héber betűkön keresztül. Jakovits személyében nemcsak a héberül írott teremtés-könyvvel azonosul, hanem a kinyilatkoztatás szó-vivőjével, Mózessal is. Ezt írja: „A Kabbala … a teremtést akarja megérteni, egy csomó rokon dolog a dadogásaival. Moses amint áll és rázza az ökleit, hogy tehetetlen izgalmában elvágódjon. Az az egész világ, hadakozás Istennel, a bálvánnyal, a khymerákkal, a nélkülözéssel, a nyelvvel, az új vallással, az egy Istennel, az új hazával, a törvénnyel meg minden. Pont ez az én szabadságom a választásom az új helyen, nekem kell mindent felépítenem, tehát megismétlődik a teremtés mysteriuma, egyedül kell kibirni és megkell halni és megkell

Kőtábla

születni hogy kilehessen birni és megfesteni és szoborni a teremtés csodáját, mert csak így lehet élni és érdemes küzdeni. Harcom a nyelvvel az idegenséggel, az ismeretlenséggel. Az egész sorsszerű, ezért maradtam életben, hogy erre rátaláljak, a mosesi félzsidó, kitett autodidactaságom, érzékenységem a vallások, mytosok, a népmese felé. Beleszületésem egy kis nép csudabogármivoltába."[37]

Ez az újjászületés-élmény ölt testet látomásszerűen Jakovits egyik első héber betűs alakzatában. A *Kezdetben* azért válhatott emblémává, mert benne sűrűsödik mindaz, amit a zsidó hagyományban meglátott, ami abból magával ragadta. Akkor hát nézzük, mit látunk mi?

A két, szimmetrikusan tükrözött alef a szarvval bikafejet alkot. Alatta talapzaton: *berésit*, kezdetben. A *kiejthetetlen*, az istennévre „rímelő" és a zsidó misztikus hagyományban az isteni névnek vagy elemének tekintett *alef*, **א** a „Vagyok aki Vagyok" **אהיה** EHJEH szavának az *első* betűje lefesthető. És nemcsak *lefesthető*, forgatható is. És lám, máris „megvetette a lábát" valami, ami – ha hozzáadunk egy szarvpárat – bikafejet ad. A szarv Jakovits régi, pozitív és negatív jegyekkel egyaránt terhes szimbóluma: hol szeretet, hol ölelés, hol harc, de mindig ég

felé törés, mindig a transzcendencia képe. Akárcsak az *alef*: „Igen, én pont azzal az élménnyel kezdtem festeni, hogy minden az aleffal kezdődött, hiszen az ősi írásban az alef egy feltárt kezű, kétlábú ember. Áldás és fenyegetés, teremtés és megsemmisítés, Isten és ördög, ezek az én állandó élményeim, újra és mindig újra."[38] Az *alef*, amelyre még 1965-ben mint *képnévre* lelt rá, s amelyet akkor parasztosan csak ökörnek hívott.[39] „De a szarvak nemcsak szarvak, hanem a *vav* ו, a héber »és« *kötőszó*, amelynek jelentése: kapocs. Ez az »és« köti össze a férfit a nővel, az embert Istennel."[40] Jakovits *Kút* (1946–47, szobor), *Fiú-lány* (1948, relief) *Test és lélek* (1957–60, szobor) vagy *Angyal* (1951–53, relief) c. munkáin már jelen van a szarvmotívum. A szarvként funkcionáló *vav* valóban *kapocs* két dimenzió között, akár testről és lélekről, akár az isteni küldöttről, közvetítőről, az isteni és emberi világ közötti kapocsról, az angyalról van szó. Hogy a szarv mennyire „kapocs", mennyire „közvetítő" ég és föld között, bizonyítja még a héber „szarv" (*keren*) szó másik jelentése: sugárzás, fénysugár. Persze nem homonímiáról van szó, hiszen a két, *szarv* és *sugárzás* jelentés az „előtör" igére megy vissza.

A héber betűelemekből fölépített képen bikafejet vélünk kiolvasni: az *alef* egy balra dőlő bot, alul-fölül egy-egy *jod*-elemmel. Mint látjuk, az *alef* már magában is tengelyesen szimmetrikus betű. A tengelyesen tükrözött *alef* két *jod*-párosa közül az egyik a két szem, a másik talán a fülek, vagy – mert látták még így is – Romulus és Remus, a „csecsszopó ikrek"![41] A szimmetriatengely pedig éppen a szarvak, pontosabban: a szarvpár tövétől, születésétől induló, függőleges „bot", képenként változóan hol körülrajzolva, kijelölt helyként, hol „csak" hiányként, éppen ezért *intenzív jelenlétként*. Ez az intenzív vagy „kitöltött" hiány az *alef* – mint egyszerre *mással* és *magában hangzó*. Az *istennév* kiejthetetlenségére emlékeztet – *rajzolatában és jelentésében* is felkiáltó jelként! A hiány az androginitást is jelképezi, amennyiben *kitöltött hiány*, s a szarvpár létező „közepe", „lényege", az, amiből a szarvak „elágaznak": ahol az egy ketté, *kettővé* hasad. „És teremtette Isten az embert az ő képére, Isten képére teremtette *őt*, férfinak és nőnek teremtette *őket*." (Gen.1.27) Megjelenik tehát a *bét*, a kettéhasadás, a kettővé levés, nem a *Teremtő,* hanem *a teremtés* betűje-jele. A talapzat a bika fogazata: a sok. De a talapzaton ott a *berésit* בראשית *(bét+rés+alef+sin+jod+tav)*, a Teremtés könyvének első szava, amelyik a héber ábécé *második* betűjével kezdődik. Ha elolvassuk, tekintetünk ismét alefba botlik.

Hatoljunk még tovább a képiség mögé! Kezdjük el fölfejteni az „egymáson túlkergető" szimbólumrétegeket! Az *alef* és a *bét* = ab/av = apa. Az א betűkép kiejtve, „kihangosítva" *alef* = bika, a ב *bét* = ház. Mintha az alef-bika megszelídülve beköltözne a házba, vagy maga változna házzá! A fölfelé ágaskodó férfi befogadó nővé! *„Mindig is izgattak a szarvak, felfelé görbülő ívüket egy öleléshez nyújtott karnak látom, máskor a szabadságot szimbolizáló repülés mozdulatát sugallják. De az agresszió, a háború sötét erőit is jelenthetik… A héber betűkkel kapcsolatos első kísérleteimet az az izgató felismerés inspirálta, hogy az* alef *bika a házzal (*bét*) együtt apát (*ab*) jelent, a vízzel (*majim*) pedig anyát (*ima*)."*[42] A talapzatot leválasztva a betűkről, a szarvak *rés*t ר formáznak, a talapzattal együtt pedig bét-et ב. Így is olvashatjuk tehát: ברא *Bét + rés + alef = bara* = teremtette. A szobrász sem szűnt meg Jakovitsban: a talapzaton – szabályosan olvashatóan, *szoborfeliratként*: *berésit* = kezdetben. Az embléma a Teremtés könyvének, így az egész Tórának az *első két* szava, a „kezdetben teremtette" – a héber ábécé *első két* betűjéből (*alef + bét*) megalkotva. A betűk számértéke pedig egy *és* kettő. A kép felöleli a Teremtés *első* és *hetedik* napját, az ég–föld és a férfi–nő teremtését, a bika házzá szelídülve pedig az *androginitás* képe. Tükrözés, szimmetria, ikrek (Romulus és Remus), szarvpár, emberpár, androginitás – mind egyazon problémakör, a kettősség kérdése. Hamvas Béla és Kemény Katalin már 1947-es Jakovits-értékelésükben a kettősséget jelölik meg a Jakovits-mű konstitu-

Alef sétál a kertben

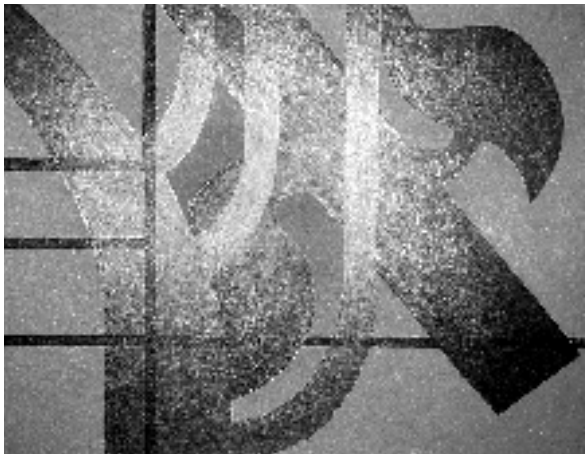

tív elemeként: „A másik, a kor problémájával azonos, és mégis személyes kérdése Jakovitsnak a kettősség. Valójában úgy nála, mint a kor által felvetett problémákban a kettő (alapforma és kettősség – H. Á.) összefügg. Mert az alapforma éppen ott mutatkozik meg, ahol a születésben a megkettőzött világ keletkezik. Jakovits kettős figuráiban – és minden nemkettős figurája is kettős – a kettősség tudatos."[43] Kettősség mint elágazás, mint tükrözés, mint megfeleltetés, mint azonosság–másság… Kép és szó kép és szó szerinti találkozásának vagyunk itt tanúi! Azt mondtuk, hogy „ez az intenzív vagy 'kitöltött' hiány… az androginitást is jelképezi, amennyiben *kitöltött hiány*, s a szarvpár létező „közepe", „lényege", az, amiből a szarvak „elágaznak": ahol az egy ketté, *kettővé* hasad." A felkiáltójel pedig az *alef* א kezdőpontjára mutat, oda, ahol egész konkrétan elkezdjük írni a betűt. És itt válik szimmetrikusan ketté a bikafej és a *berésit*-talapzat hat betűje, amelyből az első három a *bara* = teremtette. A bika két „orcája" szintén *bara*-t ad! Ám helyesen – tehát a héber írásnak megfelelően – „csak" egyszerre olvasható a kettő, a bal oldali *bét* ב és *rés* ר a jobb oldal *alef*-jét „fogja közre". Így lejti Jakovits legnagyszerűbb emblémáin a megbolydult szimmetria termékeny táncát![44] Ez az embléma fejezi ki talán a legmarkánsabban a zsidóságában újra megtermékenyült Jakovits zsidóság szülte mondanivalóját, érzékenységét, gondolatait. Csak vissza kellett emlékeznie, hiszen már régóta magában hordta. Ez az emlékezés hathatott akként a szikraként, amiről ő maga beszél a képeivel (és nyilván a szobraival) kapcsolatban: „Vannak ezek a képek, várakoznak, s a művész, remélhetőleg én is, úgy működik, mint a tűzkő, időnként szikrát lobbanthat, s a jel akkor aktuális lesz."[45] Jakovits itt fellobbantotta azt a szimbólumot, amely több rétegében magában hordja a szombatban beteljesülő teremtés és a kínokkal teli születés, az egységben feloldódó androginitás és az örök viszályt magában rejtő férfi–nő kettősségének ellentétét. Nemcsak a szobrász költözik az emblémába, de benne a teremtés is megtalálja a „helyét".

Sivatag

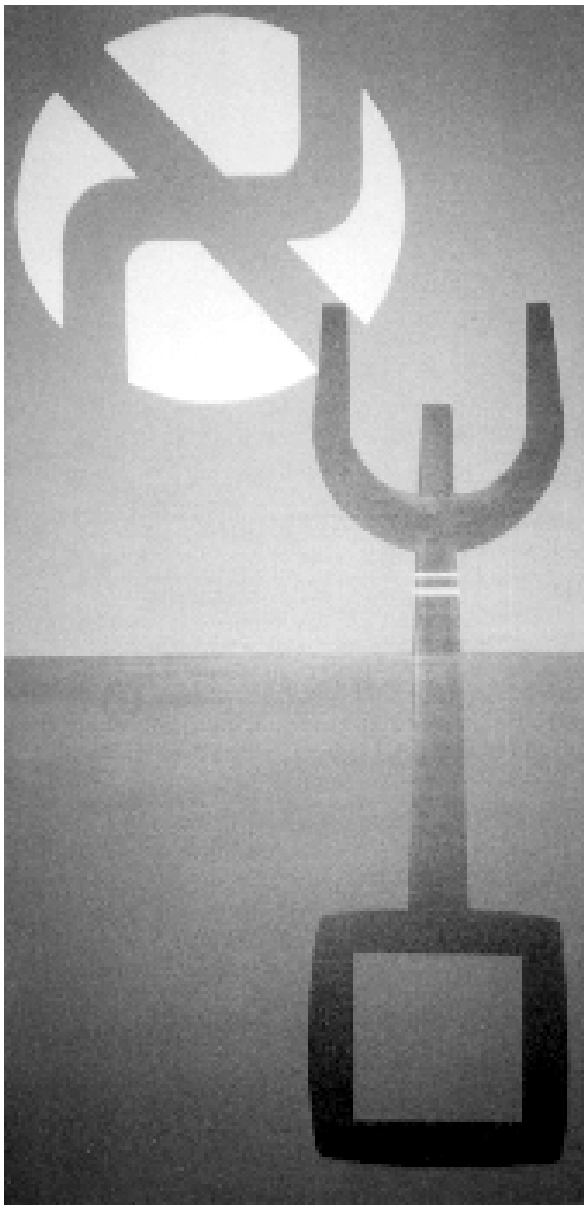

Amerikában Jakovits kinyilatkoztatásszerű fölismerése az volt, hogy a héber betűk nemcsak a hangok írott jelei, hanem rejtő és jelző jelek: szimbólumok.[46] „A szimbólum rejtő jelek végtelen láncolatát rejtő jel… Rejtése jelez és jelzése rejt – és mind a kettő *felszólít*. … A szomjúságban, amelyre a szimbólum felszólít, a létezésre szomjazunk, de a létezésnek arra a rejtett dimenziójára, amely a szimbólumban túlkerget önmagán egy még rejtettebb dimenziója felé. Ez a lét nem létminimum, hanem létmaximum: *növekvő* lét."[47] Avval pedig, hogy a képen a teremtés szava, a *berésit bara* „abbamarad", hogy nincs „tárgya", nyitva hagyja a lehetőséget a teremtés „folytatására", amivel Jakovits él is. Amikor ugyanezt a *kezdetben*-emblémát viszontlátjuk a sabbat-emblémával (*Tükör betűkkel*), „szövegként" olvassuk: „kezdetben teremtette", „szombat". A szombat a teremtésre való emlékezés: a szombat az emlékezés ünnepe. Szombaton még-

Tűzkerék

sem az emlékezésre, hanem a teremtésre emlékezünk. Tükrözés és teremtés kapcsolata itt is világos. Hát még amikor a talapzaton, a *berésit* „helyén" az emberpár ölelkezik! (*Oltár emberpárral*) A szimbólum továbbkergeti magát önmagán.

Ha pedig a két kőtábla előtt látjuk (*Kőtábla*), azonnal tudjuk, hogy a Név a Teremtő *és* a Kinyilatkoztatás; az anyabetűkkel egyszerű pecsétként-aláírásként jelenik meg (*Betűszőnyeg I, II, III*), ilyenkor „ámenként", megerősítő jóváhagyásként van jelen! Mindez azt jelzi, hogy a teremtés folytatásra vár. Ahogyan Tábor Béla mondja a szimbólumról, felszólítás a növekedésre. S amikor Jakovits aláírásként használja, ugyanazt üzeni, amit szobraival kapcsolatban így fogalmazott: „Plasztikámat nem fragmentumnak és nem dekorációnak szánom. Minden szobrommal egyetlen célom van: részt venni a szerves, élő egészben."[48] A Tóra, a Kabbala, különösen pedig a *Széfer Jecira* azt tárta föl Jakovitsnak, hogy a Teremtés nem *volt*, hanem *van*, hogy a teremtésben való részvétel folytonos növekedés. Mint mondtuk, Jakovits a zsidó misztika egyik alapművében, a Teremtést számokban (szefirot) és betűkben kifejező *Széfer Jecirában* lelt rá egy olyan új rendre, amely ezután a képek másik ihletforrása lesz. „A betűk ilyetén mozgásából és átalakulásából úgy sűrűsödik ki Isten neve, ahogyan a tej gyors forgatásakor a vaj. Az isteni nevek mind fölfelé szálló betűkből állnak."[49] A világalkotó betűkkel szabadon játszhat, s mint maga is mondja, Antal Sándor szavaira emlékszik vissza, amikor a betűket forgatja s ornamentális lehetőségeiket kihasználja.

A *Széfer Jecira* látomásában a betűk forgása hozza létre a dolgokat. A teremtett világ Isten neveiből vagy szavaiból áll. A „22 betű az alapja mindennek,"[50] a három anyabetű az *alef*, a *mem* és a *sin*, és a héber ábécé 7 dupla (zöngés-zöngétlen kiejtésű) és 12 egyszerű betűje. A betűk egy kerékben párosával keveredenek egymással. Az anyabetűk három dimenzió (elemek, test, évszak) szerint: sin ש a tűz, (az ég), a fej és a vöröslő nyár. Az alef א a levegő, a kékség, a mellkas és a szelíd évszakok (tavasz, ősz). A mem מ a víz–föld (földanya), a barna-zöld, a has és a hideg tél. A 12 egyszerű betűből Isten kiválasztott hármat (*jod* י, *hé* ה, *vav* ו, a három legkevésbé mássalhangzót!, mert ezeknek a betűknek magánhangzó értékük is van: I, A, O), szellemmel lepecsételte, és nevébe helyezte. Ez lett Isten neve. „Minden nyelvi mozgásnak két kiindulópontja van: Az egyik a *jod*, a kampócska, a JHVH első betűje. A *jod* a nyelv kezdőpontjának *látható* képi jele. A másik kezdőpont a *hallható alef*, a *spiritus lenis*, ami fonetikailag is az első hang, minthogy a legmélyebben képezzük. Laringális kezdőhang, minden más hang belőle ered, az ábécé első hangja. Isten *neve* a *hangtalan kezdet mozgásából*, az *alefből* született. És minden betű berajzolható az alef alakjába, és forgatva más betű is felépíthető belőle. Az alef az egy és az egy-ség képe."[51]

Mindez persze Jakovitsnak látomásként jelenik meg. Mr. Alef – ahogyan egy New York-i barátja szerette hívni – nem *néma műalkotásokat* akar létrehozni, hanem az „alvó" betűből[52] kihámozni az újabb és újabb jelentésrétegeket, hogy „emlékművet emeljen az élőkért!"[53] Így születnek a festői-lírai, biblikus képek. Az *alefen* mindenütt átsüt a – nehéz volna megmondani, hogy antropomorf vagy teomorf! – élő személy (*Nap aleffal*, *Győzelem*, *Alefek masíroznak*). Az alef-Istenre szép példa az *Alef sétál a kertben*, amely az alábbi bibliai vers *képi* megjelenése: *„S meghallották az Örökkévaló Isten hangját*, mikor hűs alkonyatkor *a kertben járt."* (Gen. 3.8) A nem a földön, hanem a fa derékmagasságában sétáló alef-Isten *hangját suhanó* alakja hallatja. A *Nap aleffal* c. képen a *sinmem* idol-alakzat lefelé elfordítva a konvencionális férfi–nő jelet idézi, így a két figura együttese az androginitás emblémájaként visszatérő, ölelkező emberpár „függőleges" párja. Az alef anyabetűként is szerepel, és mint Egy, istenjel, bika csaknem „állandó" szereplője a képeknek.

Jakovits mintegy tizenöt, visszatérő motívuma között vannak egyszerűsített, olykor stilizált alakzatok: hatágú csillag, kapu, az androginitást megjelenítő Emberpár, kőtábla, templom, áldó kéz, és vannak betűkből vagy szavakból felépülő Jakovits-motívumok, ilyen a *sabbat* betűiből felépített vagy a *sin*-ből építkező *gyertyatartó* (*Szombat-gyertyák*), a teremtés forgószelét idéző *kerék* sin-mem (sém=) név-küllőkkel vagy Mose/Mózes-küllőkkel. A „saddaj" istennév és a „sabbat" szó betűinek tükröztetésével keletkezett kétféle *„maszk"* (különösen a *Kőtábla „*feliratként") külön tanulmányt érdemelne. A jobb megértéshez két Jakovits-levelet idézünk: „Furcsa módon a teremtés sorozatom végére jutottam és a Sabbat, azaz hetedik nap foglalkoztatott. Amikor Isten szembekerül önmagával és *megjelenik a maszk* (kicsit komplikált?) és így nálam is megszületett, most abból csinálom a képeimet. Lerajzolom. Ez már egészen a relief-stílusom lett! így küzdöttem, miért nem fában?", és: „érzésem szerint az új élmény síkban fog megjelenni, *mint a mosesi kőtáblák*![54] Az általa megfestett hat betűből az istennév három betűje (*jod*, *vav*, *hé*) többnyire a „festői-lírai", biblikus-szimbolikus képeken jelenik meg. („Lényegében két vonalon dolgozom, egy *líraibb s egy keményebb, mint a szobraimnál*."[55]) A három anyabetűt több formában dolgozza fel. Hol a Teremtés szereplőiként lángolnak, hol ikont alkotnak, hol „kertben sétálnak". Ám van egy másik megjelenési formájuk is, amikor emblémává „köpülődnek", akárcsak a *kezdetben*-embléma.

A *sin-alef-mem* alakzatot, mint az értelmezéséből láttuk, függőleges, álló emberfiguraként kell elképzelni (az *Ádam Kadmon* szobor ezt pontosan mutatja). A *sin* a fej, az *alef* a törzs, a *mem* a test alsó része. Ám a figurába „áthallatszanak" a régebbi szobrok vagy reliefek angyal-, tündér- és egyéb androgin-, de mindenképpen meghatározhatatlan nemű figurái a maguk imára terjesztett, föltartott kezével-agancsával, idolszerű – kezdetlegesen zárt, alig-született vagy születésre váró – alakzatával. A *sin* lehet korona, jelezheti a szarvat is, de a két, imára tárt kart is. A figura születésekor minden bizonnyal ott bábáskodtak az ún. pszi- és hegedű-idolok (alakjuk a görög ψ, vagy a hegedű alakját idézik, innen a nevük), és a Vajda-, Bálint-képek szentendrei ablakrácsa is. A *mem* (a héberben a szó végi *mem* négyzetet vagy kört formáz) mindenképpen az altest, az *alef* pedig ebben az idolszerű alakzatban, ahol az idolszerűséget hangsúlyozza a „nyakon" a két vonalka, ami a szobrokról ismerős még, teljesen elvékonyodik.[56] Az *alef* „kilép" a figurából, s vagy teljesen eltűnik (*Fehéren*), vagy pedig, mint a *Sivatag* c. képen, „beköltözik" a Napba, s onnan néz farkasszemet előző énjével. Mert az *alef*-Isten távoztával a figura jelentése is megváltozik. Az *asam*-ként אשם (*alef+sin+mem*) összeolvasott három anya- vagy teremtésbetű *bűnöst* (!) jelent, ám éppen az *alef* elhagyásával *sém* = név = Név = Isten lesz belőle – csak most idolszerű *szoborként*! Egy újabb tükrözés: Az antropomorf figuraként megrajzolt Név önmagát szemléli az *alef*-nap-Istenben. És ahogyan a *Tűzkerék*-en a *sém* feszült örvénylőn forogva a körben, itt a Napba költözött, vagy, ha úgy tetszik, a Nappal áttört *alef*-Isten a Teremtés kereke, amelyben a „minden más betűt magában foglaló *alef*"[57] forog s lövelli fényét. Ugyanez az idol másutt neonfehérséggel villan föl (*Fehéren*). Az *Oltár* c. képen úgy állnak ketten, kétoldalt, s vigyáznak – „őrzők a strázsán"! –, mint a kerubok az édenkert kapujában, vagy a frigyszekrény két oldalán.

*

Az érvényteleníthetetlen kezdet, amihez Jakovits optál"[58]: a Teremtés, a Teremtés folytatása, az örök jelen. Ez rejlik minden művészi alkotás mélyén, s így tárja föl újabb értelmét Jakovits hitvallása: „emlékművet – az élőkért!"

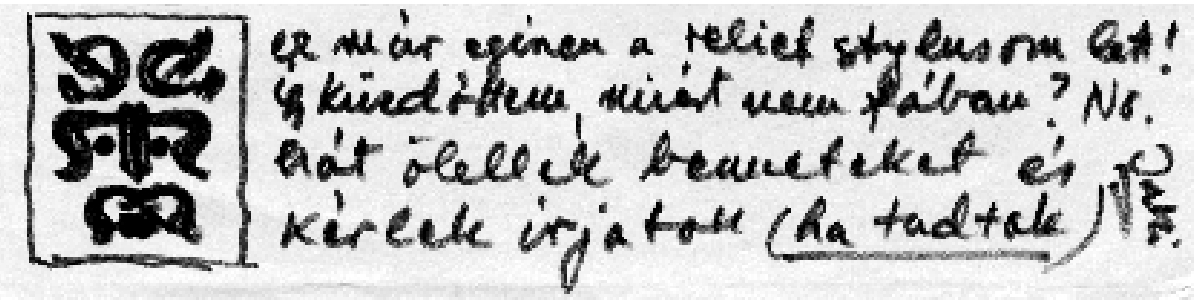

Részlet Jakovits Tábor Bélának és Mándy Stefániának 1969. április 25-én írott leveléből

JEGYZETEK

[1] GERSHOM SCHOLEM, *A kabbala helye az európai szellemtörténetben. Válogatott írások I–II*, Atlantisz, 1995, I. 172.

[2] TÁBOR BÉLA, *A zsidóság két útja* először 1939-ben jelent meg, az általunk hivatkozott kiadás Pesti Szalon Könyvkiadó, 1990. 5.

[3] „Szerencsére a repülőn a szobraim összetörtek, s így az első pillanattól kezdve dolgoztam!… No, kb. három-négy hete kaptam egy angol-héber tankönyvet, nézegettem és feltünt minden betűnek két neve van, hát engem a képnév érdekelt…" Részlet Jakovits Tábor Bélának 1965-ben – mint a levél más helyéből kiderül, kb. fél évvel Amerikába érkezése után – írott leveléből. A levélrészleteket – a beszédritmus visszaadása érdekében – most és a továbbiakban is betűhíven közöljük. Ez úton szeretnék köszönetet mondani Tábor Eszternek és Tábor Ádámnak, akik a Jakovits-leveleket a rendelkezésemre bocsátották.

[4] A Gen.1-ben az ég és föld teremtésére a *bara* ברא (teremteni) ige áll. A Genesis 2-ben az ember teremtésére/megformálására pedig a *jacar* יצר (alkotni, formálni). A *Széfer Jecira* névben a *jacar* ige van benne.

[5] GERSHOM SCHOLEM, *uo.*

[6] TÁBOR BÉLA, *i. m.*, Utószó, 177.

[7] *A Tűzkő és a szikra*, in: *Jakovits, 1909–1994, Jakovits József emlékkiállítása*. Ernst Múzeum, Budapest, 1996, 107. Itt és a továbbiakban minden idézet *dőlt betűs* szava saját kiemelésem – H. Á.

[8] SCHOLEM, *i. m.*, I. 224. beszél a tükörről mint teremtésmozzanatról.

[9] „Most várok egy gyereket (hangulatot) aki kiszínezi! Valószínű egész éjjel fogom ezt tenni! … Én bezzeg visszatartott madzagon élek, így a valamit csinálás több erőfeszítést kíván! amíg tisztázom, hogy pont arra van szükség amit pont csinálni akarok! Még így is túlsok az ismétlés!" Részlet Jakovits Mándy Stefániának írott leveléből, é. n.

[10] *Jakovits József válaszlevele*, in: *Jakovits, 1909–1994*, 50–51.

[11] MÁNDY STEFÁNIA, *Jakovits József szobrairól*, „Életünk", 1980/8, 694.

[12] MEZEI OTTÓ (Bevezető), in: *1989 Jakovits*, FÉSZEK, kiáll. kat. Jakovits József zsidó művészetéről Mezei Ottó írt *elsőként* mélyreható tanulmányt.

[13] MÁNDY STEFÁNIA, *i. m.*, 693.

[14] TÁBOR BÉLA, *A zsidóság szellemi közösség*, „Szombat", 1995 december, 28., 32. Nem véletlen, hogy Surányi László és Tábor Ádám a folyóirat Tábor Béla-emlékszámában megjelent, általuk összeállított szövegnek éppen ezt a címet adta.

[15] A „magasin" a *National Jewish Monthly*. 1972. márciusi száma terjedelmes cikkben foglalkozott Jakovits zsidó művészetével. Magyarul: CHARLES FENYVESI, *Jakovits József és a mágikus betű*, „Szombat", 1995. január, 39–42.

[16] Részlet Jakovits Mándy Stefániának 1973 decemberében írott leveléből.

[17] Zsolt. 33.6: Bidvar *ha-sém sammajim* naaszu. Figyeljünk föl a kiejthetetlen és a kiejtés tilalma alá eső tetragrammaton egyik hagyományos *olvasási* módja, *ha-sém*, *a Név* és a *sammajim*, *ég* szavak hasonlóságára!

[18] Ennek a szellemi műhelynek ma már vannak olvasható dokumentumai is, többek között: SZABÓ LAJOS, „Életünk", Hommage à Szabó Lajos, 1989/9–10; TÁBOR BÉLA, *A zsidóság két útja*; *„Csütörtöki beszélgetések" – Trialógus 1946*, közreadja TÁBOR ÁDÁM, in: „Új Forrás", 1993/10., 41–50.

[19] Részlet Jakovits Mándy Stefániának 1975. június 14-én írott leveléből.

[20] „Mindenki segíteni próbált, hogy beleilleszkedjem az itteni életformába, még galériát is szereztek. Könnyező öreg zsidó bácsikat kellett volna festenem." *Jakovits József válaszlevele*, 50.

[21] MÁNDY STEFÁNIA, *i. m.*, 693.

[22] *Jakovits József válaszlevele*, 50–51.

[23] TÁBOR BÉLA, *A zsidóság két útja*. Utószó, 172-–3.

[24] *Jakovits József válaszlevele*, 50–51.

[25] CHARLES FENYVESI, *i. m.*, 42.

[26] *Jakovits József válaszlevele*, 49.

[27] Részlet Jakovits Mándy Stefániának 1973 decemberében írott leveléből.

[28] Arra a kérdésre, hogy hisz-e a szobrai transzcendentális erejében, Jakovits így válaszol: „Természetesen. Sajnos azt nem sikerült elérni velük, hogy a jók üdvözüljenek, a gonoszok pedig megdögöljenek. Kiderült, hogy az 1947-ben született kis szürrealista harcosaim sem tudtak megvédeni a sztálinizmus inváziójától. Annyit azért sikerült tenniük, hogy életben maradtam és kimehettem Amerikába." *A Tűzkő és a szikra*, 107.

[29] JÓZSA ÁGNES, *Jaki*. „Kritika", 91/3., 30.

[30] Az iskola a kispesti Hunyadi utca 177. alatt, a Nádas család udvarán lett volna. Az Obman (= Oberman) főnököt jelent. Nádas Artúr szíves szóbeli közlése.

[31] *A Tűzkő és a szikra*, 101-–102.

[32] *Tér és forma*, 1947, in: *Jakovits, 1909–1994*, 25–26.

[33] JÓZSA ÁGNES, *uo.*

[34] NAGY ILDIKÓ, *Jakovits József pályaképe, műveinek fogadtatása*, in: *Jakovits, 1909–1994*, 10.

[35] „A zsidósághoz való viszony hosszú vitatkozások alapja volt már évek óta az Ótestamentumon keresztül." *Jakovits József válaszlevele*, 50–51.

[36] CHARLES FENYVESI, *i. m.*, 41.

[37] Részlet Jakovits Tábor Bélának 1967. június 17-én írott leveléből.

[38] Részlet Jakovits Tábor Bélának 1966. november 9-én írott leveléből.

[39] Vö. a 3. lábjegyzettel.

[40] HORVÁTH ÁGNES, *A házioltár: Jakovits József „felmutató önarcképe"*, „Múlt és Jövő", 1990. Új folyam, I. évf. 1. sz., 112.

[41] „Felhivott az ÖregKelemenn felesége, hogy az ágya fölé akasztotta az ujévi nyomatot, mert azon nemcsak egy bikafejvan, hanem a két alef a csecsszopó ikrek a romulus es remus, furcsa mondom, de igaz. Ezek a dolgok jók és annál kihegyezetebb, mivel ritkán hallom." Részlet Jakovits Tábor Bélának 1967. június 17-én írott leveléből. Az „újévi nyomat" az itt elemzett *Kezdetben*-embléma, alatta „Happy New Year" felirattal. Vagyis Jakovits a zsidó vagy keresztény újévet teremtés-ünnepként fogta fel. A levél megértését könnyíti, ha tudjuk, hogy Jakovitsnak ikrei voltak, Vera és Iván.

[42] CHARLES FENYVESI, *i. m.*, 41.

[43] HAMVAS BÉLA–KEMÉNY KATALIN, *Forradalom a művészetben. Absztrakció és szürrealizmus Magyarországon* (Misztótfalusi) é. n. (1947), 95–97.

[44] *„Hebrew letters that dance"* (Táncoló héber betűk) címmel jelent meg Amerikában szintén Charles Fenyvesi tollából talán az első tudósítás Jakovitsról. „The Jewish Week", 1967. február 2.

[45] *A Tűzkő és a szikra,* 111.

[46] A héberben a *betű* és *jel* jelentésű *ot* szó többes számban hím-, illetve nőnemű végződést kap. Így lesz *ot–otijot* אותיות = betű és *ot/otot* אותות = jel. SCHOLEM, *i. m.*, II. 128.

[47] TÁBOR BÉLA, *i. m.*, 176.

[48] Idézi FORGÁCS ÉVA, *Jakovits József szobrai*, in: „Jelenkor", 1980. XXIII. évf., 11. sz., 1015–1020.

[49] Itt és a továbbiakban GERSHOM SCHOLEM, *Isten neve és a kabbala nyelvelmélete* c. tanulmányára támaszkodom. *I. m.*, II., 105–161.

[50] Most és a továbbiakban DAVID. R. BLUMENTHAL *Szefer Jecira*-fordítására támaszkodom, in: *Understanding Jewish Mysticism,* New York, 1978, 15–45.

[51] Erre példa Zsolt.100.3: „Ő alkotott mindent, az Övéi vagyunk" versben az *övéi* szót a szokásostól eltérően *lamed alef*-fal לא írják, vagyis az *alef* számnévként (Egy) vagy istennévként szerepel. SCHOLEM, *i. m.*, II., 134.

[52] „Alvó szobrok: a fej csak jelzésszerű, minden kifejezőerő a testtartásból és a testformákból fakad." FORGÁCS ÉVA, *i. m.,* 1016.

[53] A teljes idézet így hangzik: „Célkitűzésemet így foglalhatnám össze: munkámmal szeretném megalkotni a kor heraldikáját, amelyben élek, és így természetesen saját formanyelvembe oltott, de egyetemes léttartalmak kifejezésére törekszem. Röviden: emlékművet – az élőkért." In: MÁNDY STEFÁNIA, *i. m.*, 696.

[54] Részlet Jakovits Tábor Bélának és Mándy Stefániának 1969. április 25-én, illetve Tábor Bélának 1968. március 14-én írott leveléből.

[55] Részlet Jakovits Tábor Bélának írott, datálatlan leveléből.

[56] „Az i. e. I. évezredtől kezdve számos kis agyagidól maradt ránk. E kis figurák némely sajátsága igen figyelemre méltó… így elsősorban különféleségük, egy egyszersmindenkorra kialakított kánon hiánya… A figuráknak aránytalanul hosszú nyakuk és karjuk van, törzsük pedig túlságosan széles. Ezeket az idólokat színesre festették, s az ókori Kelet kultikus figuráihoz viszonyítva inkább derűsen és vidáman, mintsem félelmetesen hatottak." M.V. ALPATOV, *A művészet története,* Budapest, 1963, I., 113. Ilyen idolszerű szobor pl. *Megkötözött* (1953), a *Bábos* (1953–54), a *Figyelő* (1946–47), a *Király, Királynő* (1962), a *Háromlábú* (1953–54).

[57] SCHOLEM, *i. m.*, II. 133.

[58] Mándy Stefánia, Itt és most, in: „ROTTENBILLER U. 1" – VAJDA LAJOS, VAJDA JÚLIA, BÁLINT ENDRE, JAKOVITS JÓZSEF, Vas Megyei Múzeumok Katalógusai 90.

LEGYEN A VENDÉGÜNK!

Nemzetközi specialitások • zsidó konyha
• elegáns környezet
• első osztályú kiszolgálás várja Önt a

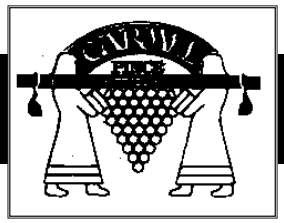

CARMEL PINCÉBEN

Budapest VII., Kazinczy u. 31.
Nyitva: naponta 12-től 23 óráig
•
Asztalfoglalás: 3-221-834 M 3-424-585
Légkondicionált étterem